Г. П. ІВАНОВА

СЦЕНА «ЗАГРОБНОЇ ТРАПЕЗИ» НА ХЕРСОНЕСЬКИХ НАДГРОБНИХ РЕЛЬЄФАХ

До найбільш поширених сюжетів херсонеських надгробних рельєфів належить так звана «загробна трапеза» (cena funebris).

Темі «загробної трапези» в античному мистецтві присвячена значна література. Ще в дослідженнях минулого століття визначилися три основні напрями в тлумаченні цієї композиції.

1) Тлумачення побутове — як зображення сімейного бенкету, що не має ніякого відношення до заупокійного культу; 2) розуміння «загробної трапези» як зображення героїзованого померлого, що заслужив вічного бенкету у загробному житті; 3) зображення героїзованого померлого, який приймає жертовні дари адорантів.

Перше, виключно побутове, пояснення зустріло обгрунтовані заперечення з боку ряду дослідників. Проти нього рішуче виступав ще Ю. А. Кулаковський, який відстоював розуміння цієї композиції, як сцени адорації героїзованого померлого [1].

Проти побутового розуміння «загробної трапези» виступив Фрітце [2], який вважав, що кращим спростуванням такого змісту може бути зображення на цих рельєфах хтонічних символів — змія та коня [3]. На відміну від Ю. А. Кулаковського, Фрітце тлумачив ці сценки як зображення бенкету героїзованого померлого в потойбічному житті, а не адорації його живим.

Посилаючись на групу рельєфів із відтворенням «загробної трапези», на яких поряд з героїзованими померлими зображується натовп адорантів [4], Фрітце відстоює висловлену думку, що в цих композиціях

---

[1] Використавши значну літературу, що трактує різні варіації подібних зображень, як зображення трапези в сімейному колі, і протестуючи проти такого розуміння, Ю. А. Кулаковський у той же час заперечує Л. Стефані, який намагався зображення «загробної трапези» зв'язати з уявленнями про загробне блаженство як про вічне пияцтво αἰώνιος μεθη. Вважаючи неможливим тлумачити ці зображення трапезами, а тим більш сімейними, Ю. А. Кулаковський вбачав їх суть в релігійному обряді σπουδη, libatio. Він звернув увагу на те, що крім чоловіка, що лежить на ложі, ніхто не насолодується вином. Чоловік звичайно тримає в руках чашу або ритон, служник йому підносить глечик чи келих. Посуд для вина зображується на столі. Він звернув увагу і на відсутність в цих сценах їжі. Пірамідальні та круглі хлібці, що розміщуються на столах, він вважає жертовними. Ю. А. Кулаковский. Две керченские катакомбы с фресками. Древности Южной России.— МАР, № 19. СПб., 1896, стор. 52. Ритуальне значення сцен «загробної трапези» підкреслює також Ю. Ю. Марті. Ю. Ю. Марти. Описание Мелек-Чесменского кургана.— ЗООИД, т. XXX, Одесса, 1913, стор. 50; Идеализация земной жизни на древнегреческих надгробных рельефах.— Вестник археологии и истории, вып. XIV. СПб., 1901, стор. 24.

[2] H. Fritze. Zu den griechischen Totenmahlreliefs.— AM, XXI, Athen, 1896, стор. 347.

[3] Відсутність цих символів на боспорських стелах не може спростовувати розуміння їх як ритуальних, а не побутових сцен.

[4] A. Furtwängler. Sammlung Sabouroff. Berlin, 1883—1887, B. I, стор. 33; Svoronos. Das Athener Nationalmuseum. Athen, 1908 1916, 1939.

механічно поєднано дві окремі сцени, оскільки особи, що лежать, зовсім не звертають уваги на присутність адорантів [5], на відміну від архаїчних спартанських надмогильних рельєфів [6], де героїзовані померлі зображуються сидячими на троні в урочистих позах з обличчям повернутим до адорантів. Чоловік звичайно простягає до них руку з канфаром, начебто погоджуючись прийняти жертовний дар. Жест з простягнутою наповненою вином чашею Фрітце схильний розуміти як узливання на початку бенкету [7].

Проти концепції Фрітце виступив Е. Роде, який відстоював розуміння сцени «загробної трапези» як адорацію і жертвоприношення на честь героїзованого померлого [8]. Він не бачить принципової різниці між архаїчними спартанськими рельєфами і рельєфами з зображенням «загробної трапези» в оточенні натовпу адорантів. Е. Роде звертає увагу на групу беотійських рельєфів, на яких померлий приймає жертовне узливання сидячи верхи на коні або стоячи і тримаючи коня за поводдя [9].

На боспорських стелах ми неодноразово бачимо вершника, до якого підходить слуга й підносить йому чашу з вином, найчастіше канфар [10]. В даному випадку цю композицію природно розуміти як зображення адорації героїзованого померлого. Цікаво відзначити, що жест слуги, який підносить вино, абсолютно аналогічний жестові слуги в сцені «загробної трапези» [11].

В сучасній літературі продовжують висловлюватися різні припущення щодо змісту зображення трапези. Так, наприклад, Ф. Кюмок розуміє його як бенкет у потойбічному житті, пов'язаний з уявленнями про блаженство і спокій [12]. Артур Дарбі Нок намагається, хоч і з деякими застереженнями, відродити побутове тлумачення цих рельєфів, пояснюючи їх як звичайний сімейний бенкет або як трапезу на могилі [13]. Останнє трактування, по суті, лише незначними деталями відрізняється від концепції Ю. А. Кулаковського та Е. Роде, оскільки побутовий звичай «поминок» — трапези на честь покійного — виник на основі культу героїзованого померлого.

За побутове розуміння цих сцен в пальмірських стелах висловлюється Сейриг [14]. Він вважає їх зображенням земного бенкету багатої людини.

Сейриг підкреслює, що у Пальмірі сцени трапези зустрічаються на найбагатших надмогильних пам'ятниках і не мають масового характеру, чого не можна сказати, наприклад, про боспорський надгробний рельєф, де трапеза зображується на звичайних рядових стелах. Так, мабуть, було і в багатьох інших центрах античного світу. В цьому плані цікава фракійська стела, що належала землеробу Мікосу, де під сце-

---

[5] H. Fritze. Вказ. праця, стор. 356 і далі.
[6] A. Furtwängler. Sammlung Sabouroff, табл. I.
[7] H. Fritze. Вказ. праця, стор. 347.
[8] Erwin Rohde. Psyche. Seelenkult und Unsterblichkeitsglaube der Griechen, I. Freiburg, 1898, стор. 241 і далі, прим. 3.
[9] A. Furtwanger. Вказ. праця, I, стор. 23 і далі.
[10] K—W, 608, 614, табл. X, *II*.
[11] K—W, 724, табл. III, 730, табл. IV.
[12] F. Cumont. Le Symbolisme funéraire dans le paganisme romain. Paris, 1942, стор. 371 і далі. Схоже тлумачення, в зв'язку з виданням знайденої на Таманському півострові в 1872 р. теракотової групи, що відноситься до IV ст. до н. е. і зображує сцену трапези, пропонував Л. С. Стефані. ОАК за 1873 р., СПб., 1876, табл. II, рис. 5, стор. 25—37.
[13] Arthur Darby Nock. Sarcophagi and Symbolism.— AJA, L. New York, 1946, I, стор. 145.
[14] H. Seyrig. Le repas des morts et le «banquet funèbre» a Palmyre.— «Les annales archéologiques de Syrie» (Revue d'archéologie et d'histoire syrienne), t. I, № 1, 1951, стор. 38.

ною трапези розміщено другий рельєф, меншого розміру, з зображенням серпа та плуга, що тягнуть воли [15].

Цікаво зазначити, що найдавніші стели з сценою трапези за композицією близькі до деяких вотивних рельєфів, зокрема, присвячених Асклепію [16]. Цей зв'язок не можна вважати лише формальним: надгробна плита за змістом близька до культових рельєфів, присвячених цьому божеству. Очевидно, існував генетичний зв'язок цих стел з групою рельєфів V — III ст. до н. е., що належать до культу героїв або героїзованих предків. До цієї групи пам'яток в Північному Причорномор'ї, як переконливо довела І. Т. Кругликова, належить рельєф, знайдений 1960 р. в Анапі [17].

Сюжет «загробної трапези» був широко відомий в античному світі. Ми зустрічаємо його на малюнках архаїчних етруських гробниць. На початку I тисячоліття до н. е. він відомий у найвіддаленіших провінціях і областях Римської імперії — від Пальміри і Дура Європоса до Фракії і Римської Галії. Не були винятком Північне Причорномор'я і Херсонес.

Деякі херсонеські стели із зображенням «загробної трапези» зроблені з вапняку, інші з мармуру, але всі вони, як правило, невеликого розміру. Очевидно, ця група стел, на відміну від пальмірських, належала демократичним шарам населення Херсонеса.

Їх композиція дуже проста. Це напівлежача чоловіча фігура і сидяча жінка, іноді дві напівлежачі фігури, одна чи дві маленькі фігурки слуг і круглого бенкетного столу.

В цьому відношенні херсонеські стели значно відрізняються від еллініcтичних малоазійських рельєфів з зображенням «загробної трапези», на яких нерідко зображуються багатофігурні композиції, натовп адорантів, іноді з жертовними тваринами. Фон, звичайно, не нейтральний, як на херсонеських надгробках: нерідко зображується стінка, через яку виглядає голова коня, іноді видно дерева, на стіні можна бачити зброю, наприклад, щити [18]. Очевидно, прототипом для херсонеських стел стала значно спрощена і схематизована композиція найпізніших малоазійських стел [19].

Така ж спрощена схема характерна й для боспорських стел. Проте порівняно з херсонеськими, вони пишніші й різноманітніші в зображенні дрібних деталей, зокрема, в трактовці різних форм меблів. Іноді померлих зображували в місцевих костюмах, що особливо типово для слуг. В окремих випадках композиції ускладнюються введенням фігури воїна, що спирається на щит. Цей варіант в Херсонесі зовсім не відомий.

Найчисленніші паралелі херсонським стелам знаходимо серед стел Західного Причорномор'я [20], композиції яких також запозичені від пізніх малоазійських рельєфів (рис. 1; 2). Тут зустрічаються приблизно

---

[15] Г. И. Кацаров. Един паметник за земледелието в древне Тракия.— Известия на Българския Археологически Институт, т. XII, вып. 2. София, 1938, стор. 505 і далі, рис. 185. Взагалі, в розумінні композиції «загробної трапези» Г. Кацаров дотримується концепції Роде, як загальновживаної (там же, стор. 405, прим. 2).

[16] R. Kekule von Stradonitz. Die griechische Skulptur. Berlin, 1922, стор. 190—193.

[17] И. Т. Кругликова. Мраморный рельеф из Анапы.— СА. М., 1962, № I, стор. 282—289, рис. 1.

[18] E. Pfuhl. Das Beiwerk auf den ostgrichischen Grabreliefs.— JdI, B. XX. Berlin, 1905, стор. 123—128, рис. 20, 21; стор. 130—137, рис. 24, 25, 28.

[19] Arif Müfid. Erwerbungsbericht des Antikenmuseums zu Istanbul seit 1914.— II, AA. Berlin, 1933, 1/11, стор. 127 і далі, рис. 11—16.

[20] М. Мирчев. Епиграфски паметници от Варна и Варненско.— Известията на Варненското Археологическото дружество, т. X. Варна, 1956, стор. 125 і далі, рис. 1—3, 5, 10, 11 а; G. Mihailov. София. V. II, 1956, № 165, 171, табл. 49—51; № 172—195, табл. 52—58; № 221, табл. 64; № 254, табл. 70; № 256, табл. 71; № 271, 272, 274, табл. 74.

такі ж композиції з незначними варіантами, схожий реквізит, поховані зображені звичайно в традиційному грецькому одязі. Всі ці стели цілком відповідають розумінню сцени трапези як адорації героїзованого померлого. В абсолютній більшості випадків напівлежачі фігури зображують самих померлих, про що стверджують досить численні написи, що збереглися на стелах. Наприклад, на стелі Сотеріха і Конхи [21] (рис. 3) фігури напівлежачих чоловіка й жінки зображують

Рис. 1. Надгробок Агафенора та його двох дружин. Варненський музей.

померле подружжя. На стелі Філократа сина Фарнакіона [22] напис називає лише одне чоловіче ім'я. На рельєфі йому відповідає фігура чоловіка на ложі, в той час як його дружина, яка мабуть, пережила свого чоловіка, зображена сидячою в кріслі [23].

На херсонеських стелах обличчя померлих, звичайно портретні. Неодноразово зустрічаються портретні голови на західнопонтійських, малоазійських та боспорських стелах зі сценою трапези. Проте нерідко зустрічаються й чисто ідеальні зображення, які не трапляються в Херсонесі.

---

[21] П. Иванова. Херсонесские скульптурные надгробия с портретными изображениями, СА, VII. М.—Л., 1941, стор. 115—117, рис. 10.

[22] Там же, стор. 113—114, рис. 7.

[23] М. Мирчев. Епиграфски паметници..., стор. 129 і далі, рис. 11а; G. Mihailov, JGBR, т. I, № 166—171, 177—183. На всіх цих стелах збереглися написи, що називають імена небіжчиків — чоловіка й жінку, але тільки чоловік зображений в напівлежачій позі, жінка — в сидячій.

На основі всіх цих даних можна дійти висновку, що іконографічна схема композиції «загробної трапези», яка використана в тих чи інших варіантах, в різних центрах античного світу виникла на основі релігійних уявлень, пов'язаних з культом героїзованого померлого.

Рис. 2. Надгробок Гераклеона та його дружини Прімн. Варненський музей.

Але природно, що з часом ця схема поступово доповнювалась більшменш різноманітними побутовими деталями, і її релігійна основа потроху забувалась. Так, поза сумнівом, фігурки слуг, що зображуються в дуже зменшеному масштабі, беруть свій початок від адорантів, які підносять жертовні дари героїзованим померлим. Але також, очевидно, що в стелах перших століть н. е. фігурки зображали рабів, хоча навряд вони передавали їх реальний вигляд, оскільки й зображення самих померлих і традиційна обстановка не є точним відбитком дійсного життя.

Слід підкреслити трафаретність композиції «трапези» в Херсонесі, на Боспорі і в західнопонтійських містах, що виникла на основі традиційної іконографічної схеми і була підсилена масовим ремісничим виробництвом цих рельєфів в перші століття н. е. Можна навести приклади повторень однієї і тієї ж композиції, до найдрібніших деталей на різних надмогильних рельєфах. Так, сцена трапези на стелі Діоні-

сія і Арістіда [24] має свого «двійника» на мармуровому антропоморфному надгробку Публія сина Косси [25]. Композиція надмогильного рельєфа кораблебудівника Сіси [26] точно повторюється на стелі Каліетон дружини Епікрата [27].

В Херсонесі, в зв'язку з порівняно нечисленними пам'ятками, що збереглися, такі повторення навести важче, але тут цілком ясно висту-

Рис. 3. Надгробок Сотеріха та Конхи (ХДМ).

пає їх залежність від малоазійських і західнопонтійських рельєфів, з якими виявляється повна тотожність.

За виконанням херсонеські стели нерівноцінні. Деякі з них відрізняються живим пластичним зображенням деталей, що свідчить про безпосередній зв'язок з традицією елліністичних малоазійських надмогильних рельєфів. Такий, наприклад, фрагмент стели з Херсонеського державного історико-археологічного музею [28] з білого крупнозернистого мармуру. Збереглася лише його нижня частина, що зображує «загробну трапезу». Розмір уламка 0,54×0,53×0,05 *см* (рис. 4). В центрі частина напівлежачої фігури на ложі. Зліва — фігура жінки, що сидить в кріслі

[24] Ю. Ю. Марти. Новые эпиграфические памятники Боспора.— ИГАИМК, вып. 104. М.—Л., 1934, стор. 85, рис. 22.

[25] А. П. Иванова. Боспорские антропоморфные надгробия.— СА, XIII. М.—Л., стор. 250, рис. 14.

[26] А. П. Иванова. Скульптура и живопись Боспора. К., 1961, стор. 128, рис. 70.

[27] Там же, рис. 71.

[28] ХДМ, стор. № 16, фото з написом «В пекет 1907 г.» (в тексті не згадується), спр. № 58, папка VI, № 10, арк. 6 і фотоархів ХДМ № 1829.

(збереглася лише нижня частина до пояса). Жінка одягнена в довгий хітон та плащ. Видно виточені ніжки крісла, на сидінні — подушка. Перед ложем традиційний круглий бенкетний стіл на трьох фігурних ніжках. У правому кутку — маленька фігурка слуги, в лівому — поруч з кріслом — служниця. Обоє тримають посудини. Вільна передача зборок одягу, особливо жіночого, старанне моделювання таких деталей, як стіл і крісло, свідчать на користь того, що це один з найраніших

Рис. 4. Фрагмент надгробка зі сценою трапези (ХДМ, інв. № 4601).

херсонеських надгробних рельєфів з сценою трапези. Жіноча фігура цього рельєфу дуже близька до зображення на стелі Агафенора сина Аполонія та його двох дружин [29] (рис. 1). Однаково передані й складки матраца, що лежить на ложі. Ця деталь, хоч і в схематизованому трактуванні, зустрічається на ряді надгробків зі сценою трапези, що походять з Варни та її околиць [30]. Погана збереженість херсонеського рельєфа не дає змоги порівняти фігуру чоловіка на ложі і верхню частину жіночої з варненськими стелами. Між цими двома пам'ятками відсутня ідентичність і в таких деталях, як фігури слуг, форма крісла й стола.

М. Мірчев датує рельєф Агафенора, на основі палеографічних даних, початком II ст. н. е. Очевидно, й херсонеський фрагмент не може бути пізнішим. Проте цілком можлива і більш рання дата: херсонеський рельєф, порівнюючи з варненським, відрізняється стараннішим і пластичнішим зображенням деталей. Крім того, не виключена можливість

[29] М. Мирчев. Епиграфски паметници..., стор. 129—130, 11, рис. 11а.

[30] М. Мирчев. Гръцки епиграфски паметници от Черноморского крайбрежие в вътрешността.— Известията на Варненското Археологическото дружество, т. VIII, 1951, стор. 5, № 10, рис. 10; стор. 7, № 14, рис. 14; стор. 8—9, № 18, рис. 18; стор. 9, № 19, рис. 19.

більш тривалого збереження античної традиції в пластиці Західного Причорномор'я порівняно з Північним.

В Херсонеському музеї зберігається уламок надгробної стели порівняно простішого й схематичнішого виконання. На жаль, немає відомостей щодо її походження. Стела зроблена з білого з сірими прожилками мармуру. Збереглася лише нижня частина розміром 0,29×0,35× ×0,08 *м*. Праворуч — на ложі — фігура чоловіка, що оперлася ліктем лівої руки на подушку. Голова й плечі відбиті. Ліворуч — фігура сидячої жінки, що збереглася трохи вище пояса. В правій руці у неї якийсь

Рис. 5. Фрагмент надгробка із зображенням трапези (ХДМ, інв. № 3627).

предмет, можливо, хустина. Обидві фігури в хітонах і плащах. Перед ложем — круглий бенкетний столик на трьох фігурних ніжках. В правому кутку — маленька фігурка слуги в траурній позі, в лівому — фігурка служниці.

Порівнюючи зі стелою, зображеною на рис. 4, не можна не відзначити деяку сумарність в передачі деталей, зокрема меблів, певну незграбність фігури сидячої жінки й різкість в передачі зборок одягу. Все це пов'язане з більш ремісничим виконанням даної стели, але одночасово ці стилістичні риси вказують і на трохи пізнішу дату.

Права частина цього рельєфу — фігура чоловіка на ложі, слуги, форма столу й ложа — знаходить повну, до найдрібніших деталей, аналогію у фрагменті стели з Херсонеського музею, що був знайдений Косцюшко-Валюжиничем у 1900 р. біля південно-східної стіни Херсонесу. Зберігся лише фрагмент цієї стели, зробленої з крупнозернистого мармуру розміром 0,39×0,40×0,08 *м*[31] (рис. 5). Найближчу аналогію цим фрагментам знаходимо в надмогильній стелі Гераклеона та його дружини Пріми, яка зберігається у Варненському музеї[32] (рис. 2). То-

[31] ОАК за 1900. СПб., 1902, стор. 25; К. Косцюшко-Валюжинич. Извлечение из отчета о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1900 г.— ИАК, вып. 2, СПб., 1902, стор. 31, рис. 38; К—W, № 736а, архів ХДМ, спр. № 9, арк. 27; спр. № 58, папка № IV, фото № 19, № 40, 41 (99).

[32] М. Мирчев. Епиграфски паметници..., № 10, стор. 129, рис. 10.

тожні абсолютно всі деталі, що збереглися на херсонеських уламках,— нижня частина головних фігур, фігурки слуг, проста форма ложа й столу. Це один з найпереконливіших прикладів стандартного ремісничого характеру херсонеського і західнопонтійського надгробного рельєфу.

Надгробок Гераклеона, що відноситься за М. Мірчевим до другої половини II ст. н. е., відрізняється від згаданого вище варненського рельєфу Агафенора, сина Аполонія, значно більшим схематизмом в трактовці форм. Пропорції основних фігур помітно скорочені, що не спостерігається на херсонеських фрагментах (наскільки про це дозволяє судити фрагментарність останніх). Не виключено, що й вік їх трохи старіший, можливо кінець I — перша половина II ст. н. е.; тим більше, що навіть дуже близька стилістична спорідненість пам'яток Північного і Західного Причорномор'я не дає ще права (про що згадувалося вище) робити категоричні висновки відносно хронології.

Рис. 6. Фрагмент надгробної стели (ХДМ, інв. № 4735).

Мабуть, до числа найраніших херсонеських надгробків зі сценою трапези належить фрагмент (розміром 0,18×0,11×0,046 *м*) з білого крупнозернистого мармуру (рис. 6). На жаль, відомості щодо його походження відсутні. Зберігся уламок правого краю рельєфа з частиною профільованого обрамлення. Видно верхню частину (головна втрачена) чоловічої фігури на ложі, одягненої в хітон та плащ, який вкриває ліву руку й плече, а кінець звисає край ложа. Лівою рукою, в якій тримає, мабуть, хліб, чоловік спирається на подушку. В правій руці, що була піднята, він, очевидно, тримав вінок. Біля ложа збереглася частина кришки столу, на якій лежить декілька хлібин, одна з них має форму піраміди. Поверхня фрагмента в деяких місцях пошкоджена. Поза фігури, що трохи відхилилася назад, досить вільна. Зборки одягу передані ще плавніше й пластичніше. ніж на стелі, знайденій в 1907 р. (рис. 4). Тут ясно відчувається зв язок з елліністичними малоазійськими надгробними рельєфами. Мабуть, ця пам'ятка не пізніша за початок I ст. н. е., можливо навіть за I ст. до н. е. Зв'язок з традиціями елліністичного рельєфу стає більш помітним, якщо порівняти фрагмент стели (рис. 6) з невеличким фрагментом Херсонеського музею, знайдений Г. Д. Беловим 1941 р. в Херсонесі [33] (рис. 7).

Зовні ці два уламки дуже схожі. Фрагмент з розкопок 1941 р. (розміром 0,21×0,18×0,08 *м*) також належить правій частині рельєфа з білого з сірими прожилками крупнозернистого мармуру з гладким

[33] ХДМ, спр. № 429, польовий список № 1020—41.

обрамленням. Поверхня дуже пошкоджена. Збереглися груди й ліва рука чоловіка в хітоні й плащі. Ліктем він спирається на подушку, в руці тримає чашу чи хліб (зараз уже зовсім втрачений). З трудом можна розрізнити верхній край ложа й частину дуже пошкодженої кришки стола. Поза чоловіка не така вільна й жвава, як на фрагменті, знайденому Г. Д. Біловим (рис. 6). Ракурс верхньої частини фігури наближається до фронтального. Наскільки можна судити, через погану збереженість, трактування складок досить різке й сумарне, позбавлене

Рис. 7. Фрагмент надгробка (ХДМ).

Рис. 8. Фрагмент надгробка (ХДМ, інв. № 4757).

м'якої пластичності. Таким чином, стилістична різниця між цими двома фрагментами досить виразна. Навряд щоб фрагмент з розкопок 1941 р. був старшим, ніж друга половина II ст. н. е.

Очевидно, фрагмент рельєфа, знайдений під час розкопок К. Косцюшко-Валюжиничем у 1905 р. на території монастирського скотного двору, також становить частину надмогильної стели з зображенням сцени «трапези»[34] (рис. 8). Це незначний уламок (розміром 0,095×0,07× ×0,02 *м*) правої частини плоского рельєфа з білого дрібнозернистого мармуру з гладким обрамленням. Збереглася верхня частина жіночої фігури в профіль зліва — жінка, мабуть, сидить в кріслі, підлокітник якого бачимо в самому низу уламка. Вона спирається на нього ліктем правої руки, якою підпирає щоку (траурний жест). Голова трохи відхилена назовні. Обличчя з великим носом і повними губами, очевидно, портретне. Одягнена жінка, мабуть, в хітон та плащ, проте деталі одягу важко розпізнати через схематизм трактовки та пошкодження рельєфу. Але голова жінки на відміну від інших зображень «загробної трапези» не покрита. Волосся високо зачісане, згідно з римською модою кінця I— початку II ст. н. е., на потилиці укладене великим вузлом, над чолом — діадема. За найближчу аналогію може бути портрет молодої жінки в Palasso Capitolino: довга коса, зібрана вузлом на потилиці, поєднується зі звичайною високою зачіскою часів Флавіїв[35]. До деякої міри анало-

[34] К. К. Косцюшко-Валюжинич. Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1905 г.— ИАК, вып. 25. СПб., 1907, стор. 117; АРХІВ ХДМ, спр. № 14, арк. 40.

[35] L. Goldschneider. Roman Portraits. New York—London, 1940, табл. 53.

гічні й портрети і бюсти Марціани, Матидії та інші жіночі портрети кінця I — початку II ст. н. е.[36]

Описаний фрагмент свідчить про поширення портретних зображень на херсонеських стелах і про їх залежність від римської портретної скульптури.

Деякі характерні особливості в зображенні сцени «трапези» на херсонських надгробках II—III ст. н. е. можна простежити на стелі Сотеріха й Конхи[37] (рис. 3). Вона відрізняється площинною композицією, але має об'ємне трактування деталей. Характерне безперспективне зображення столу, кришка якого поставлена вертикально. Цей художній засіб був поширений на херсонеських надгробних рельєфах II — III ст. н. е. Доказом цього може бути уламок рельєфа з білого мармуру, що зберігається в Херсонеському музеї і походить з розкопок Косцюшки-Волюжанича, хоча точні дані щодо обставини його знахідки невідомі[38] (рис. 9). Розмір уламка 0,34×0,29×0,11 *м*. Поверхня пошкоджена. Це фрагмент нижньої частини рельєфа зі сценою «трапези». Видно три фігурні ніжки столу, що закінчується лев'ячими лапами, і частина вертикально зображеної кришки. Зліва — частина ступні від фігури слуги. Вертикально поставлена кришка столу аналогічна стелі Сотеріха і Конхи, хоч ніжки столу трохи струнківші. Важко встановити дату такого незначного уламка. Проте можна гадати, що він близький до згаданої стели Сотеріха й Конхи, або трохи старший, можливо, відноситься до другої половини або до кінця II ст. н. е.

Західнопонтійські і малоазійські надгробні рельєфи не дають близьких аналогій безперспективному зображенню столу як на стелі Сотеріха (рис. 3) та фрагменті зі сценою трапези (рис. 9). Проте не можна бути певним того, що цей прийом притаманний лише місцевій херсонеській скульптурі. Дещо подібне зустрічається на римських пам'ятках масового ремісничого виготовлення, навіть в більш ранній час. Прикладом може бути надгробний вівтар Кальпурнія Берила в Капітолійському музеї з рельєфом, що зображує «загробну трапезу», де кришка столу також поставлена вертикально, причому на ній старанно зображені черпак та кругла чаша.

Мабуть, близьким за стилем і часом до двох вищезгаданих пам'яток є також фрагмент, знайдений в 1907 р. в оборонній стіні Херсонеса. На ньому залишилося чотири рядки напису, який свідчить, що це був сімейний надгробок[39] (рис. 10). За палеографічними ознаками В. В. Латишев відніс його до II ст. н. е. Це фрагмент рельєфу з білого крупнозернистого мармуру в двох уламках, що сходяться на зламі, загальним розміром 0,08×0,07×0,025 *м*. Крім напису, збереглися три фігурні ніжки столу, що закінчувалися внизу лев'ячими лапами, а вгорі, мабуть, лев'ячими головами, які майже не можна впізнати, оскільки вони зображені сумарно й схематично, а деталі передані недбало вирізаними лініями. Зліва видно нижню частину ноги, очевидно, стоячої фігури слуги. На жаль, не збереглося зображення кришки столу і через це не можна сказати, в якій мірі її трактовка була близькою до надгробка Сотеріха та до стели, представленої на рис. 9. Але фігурні ніжки надто плоскі, поверхня їх гладенько стесана. У всіх трьох ніжках різні пропорції, що наочно свідчить про крайній примітивізм рельєфу.

---

[36] M. Wegner. Datierung römischer Haartrachten.— JdI, t. 53, H. 1/2 AA. Berlin, 1938, стор. 298, рис. 11, 12, 13; див. також мармурову жіночу голівку часів Доміціана-Траяна в Metropolitan — Museum. G. Richter. Roman Portraits. New York, 1948, 55; 66—67; близька також портретна голівка негритянки з Афінської агори. The Athenian Agora. 1. Princeton, 1953, 20, табл. 15, стор. 31—32.

[37] А. П. Иванова. Херсонесские скульптурные надгробия..., стор. 116, рис. 10.

[38] ХДМ, спр. № 58, папка IV, фото 1.

[39] В. В. Латышев. Эпиграфические новости из Южной России (Находки 1907 г.).— ИАК, вып. 27, СПб., 1908, стор. 15—16; IOSPE, I, 159.

Рис. 9. Фрагмент надгробка зі сценою трапези (ХДМ, інв. № 4499).

Рис. 10. Рельєф сімейного надгробка (ХДМ).

Рис. 11. Верхня частина надгробка (ХДМ).

Мабуть, стели зі сценою трапези доживають в Херсонесі до IV ст. н. е. Про це свідчить надгробний рельєф, знайдений в 1892 р. під час розкопок некрополя біля південної стіни[40] (рис. 11). До Великої Вітчизняної війни він зберігався в Херсонеському музеї, на жаль, зараз в фондах музею його не вдалося виявити — очевидно, він загинув під час німецько-фашистської окупації. Це верхня частина стели з синюватого, мабуть, проконнеського мармуру розміром 0,37×0,41×0,06 *м*. Вгорі стела трохи звужується. Гладенькі краї і верхня частина оформлені

[40] ОАК за 1892 р. СПб., 1894, стор. 26; К—W, № 733; ХДМ, спр. № 58, папка XI, фото № 19; ХДМ фотоархів №№ 144, 573, 1829.

у вигляді трикутного фронтона, утворюють прямокутну заглибину, в якій і висічено рельєф, що повторює звичайну для херсонеських та західнопонтійських надгробних стел композицію «трапези». Праворуч — фігура чоловіка в напівлежачій позі з вінком в піднятій правій руці [41] і дуже пошкодженою посудиною або, як вважають Кізерицький та Ватцінгер, пирогом — у лівій. Лівий лікоть опирається на подушки. На чоловікові — хітон з широкими рукавами та плащ. Зліва сидить жінка у високо підперезаному хітоні та накинутому на голову плащі, край якого вона підтримує лівою рукою — традиційний жест одруженої жінки. В правій руці, що лежить на колінах, вона тримає якийсь предмет. В лівому кутку, біля її ніг,— фігурка служниці, в правому, перед узголів'ям,— фронтально стояча фігурка слуги. Перед ложем видно кришку столу з хлібом та фруктами. Нижня частина рельєфу відбита. Трохи пошкоджена поверхня, зокрема обличчя: у чоловіка збито ніс і підборіддя та нижня частина обличчя жінки. Поза сумнівом, обличчя портретні. Обидва вони широкі, до певної міри незграбні, майже квадратні, з крупними різко висіченими рисами й глибоко посадженими очима. У чоловіка вираз обличчя вдало поєднується з рухом відкинутої назад голови. Все це надає йому патетичного вигляду. Порівняно коротке рівне волосся спадає на лоб. Голова жінки покрита плащем. На лобі у неї пов'язка, над якою можна розгледіти два ряди круглих кучерів. Зачіска чоловіка нагадує зачіски на римських портретах середини I ст. н. е., наприклад римлянина 50—70-х років з Флоренції з характерною зачіскою неронівсько-оттонівського часу [42] або невідомого римлянина в Копенгагені [43]. Можна згадати також портретну голову з афінської агори, яка раніше вважалася портретом Клавдія, але зараз віднесена Е. Гаррісом до часів Флавія [44]. Проте неважко помітити, що зачіска чоловіка на херсонеському рельєфі, порівнюючи з усіма названими пам'ятниками, більш схематична, пасма крупніші і рівніші на кінцях. До певної міри це пояснюється ремісничим виконанням. Але основна причина, на наш погляд, полягає в тому, що херсонеський рельєф відноситься до значно пізнішого часу. Нагадаємо, що подібна зачіска зустрічається також в римській портретній скульптурі початку IV ст. н. е. Однією з найближчих аналогій може бути статуя магістра IV ст. н. е. в палаці Консерваторів [45]. Можна нагадати також колосальну голову Костянтина [46] та голову невідомого римлянина костянтинівських часів з Мадріду, прототип якої належить до кінця I ст. н. е.[47] Трактовка волосся на херсонеському надгробному рельєфі відрізняється від названих пам'яток більшим узагальненням, що пояснюється ремісничим виконанням. В пізньоантичній портретній скульптурі знаходить аналогії не лише зачіска чоловіка на ложі, а й основні засоби зображення персонажів херсонеського рельєфу: квадратні пропорції облич, незграбні різко окреслені крупні форми, що створює характерну для пізньої античності монументальність.

Порівнюючи з самими ранніми херсонеськими надгробними стелами (рис. 4; 5), ця стела дуже плоска, що свідчить проти датування її серединою або навіть другою половиною I ст. н. е. Вона менш рельєфна, ніж західнопонтійські надгробні стели II—III ст. н. е. Торс і голова чоловіка повернуті майже фронтально до глядача. Фігура жінки, що сидить в кріслі і повернута на три чверті вправо, зображена дуже ста-

[41] Поза чоловіка, зокрема і жест руки з вінком, знаходить багато аналогій в північнопонтійських надгробних стелах. Наприклад: М. Мирчев. Гръцки епиграфски паметници..., стор. 5, № 10, рис. 10; стор. 9, №№ 18, 19, рис. 18, 19.

[42] А.—В., № 73.

[43] А.—В., № 517.

[44] E. Harrison. Portrait Sculpture.— The Athenian Agora, I. Princeton. 1953. стор. 27—28, 17, табл. 12.

[45] А.—В., № 314.

[46] А.—В., № 891.

[47] А.—В., № 910.

тично з різко окресленими колінами. Зборки одягу детально прокреслені, чим відрізняються від інших стел, зокрема від стели Сотеріха. Але разом з тим зображені вони однаковими — не виділені крупніші й дрібніші, не підкреслені світотінню. Під одягом не відчувається тіло. В цьому відношенні рельєф відрізняється не лише від фрагмента надгробка зі сценою трапези (рис. 6), але й від фрагмента з розкопок 1941 (рис. 7). Всі ці деталі підтверджують дату рельєфу — IV ст. н. е.

Всі розглянуті вище мармурові надгробки по композиції, а в значній мірі й по трактовці деталей, дуже близькі до надгробних стел західнопонтійських міст. Імовірніше, їх виконували за малоазійськими зразками. Все це створює певні труднощі у вирішенні питання про те, чи всі розглянуті вище херсонеські стели місцевої роботи. Найвірогіднішою здається позитивна відповідь. Як показують численні дослідження надгробних рельєфів різних областей античного світу, особливо перших століть н. е., ці пам'ятники в переважній більшості виготовлялися на місці. Імпорти надгробних рельєфів — досить виняткове явище.

Крім цих загальних міркувань, на користь місцевого походження херсонеських стел зі сценою «трапези» свідчить портретність облич. Можна ставити питання про місцеві стилістичні риси на стелі Сотеріха (рис. 3) та, мабуть, на близькій до неї групі пам'яток II—III ст. н. е., до цього часу представлених лише фрагментами стели зі сценою трапези (рис. 9) та фрагментом, знайденим у 1907 р. (рис. 10) [48].

Серед херсонеських надгробних рельєфів зі сценою «трапези» можна виділити невелику групу пам'яток, місцеве походження яких не викликає ніяких сумнівів. Вони виконані з одного й того ж матеріалу — мергелистого вапняку. До цієї групи відноситься уламок розміром 0,43×0,33×0,14 *м*, знайдений у 1905 р. в південно-західному кутку монастирського скотного двору К. Косцюшко-Валюжаничем серед фрагментів, вибраних з кладки стіни карантина, що був збудований тут з античних надгробків та архітектурних деталей [49] (рис. 12). Зберігся лівий верхній ріг надгробка, верхня частина якого і край обламані. Добре збереглася сидяча жіноча фігура, зображена в три чверті оберта вправо, у високо підперезаному хітоні і накинутому на голову плащі. Відсутні ступні ніг, трохи пошкоджене обличчя (збитий ніс). Позаду неї, біля лівого краю рельєфа, фігурка служниці з посудиною в руках. Ноги теж відбиті. Справа — незначні рештки фігури на ложі — ноги, кінець ложа, біля верхнього краю рельєфу бачимо вінок і пальці, що його тримають. Рельєф виділяється своєрідною орнаментальністю трактовки одягу жінки: складки її хітона на грудях утворюють два симетричні завитки, а нижче пояса спадають паралельними хвилястими лініями. Подібні засоби зображення одягу спостерігаються і на фрагменті, знайденому в 1901 р.[50] розміром 0,30×0,28×0,75 *м* (рис. 13). Зберігся уламок лівої частини рельєфа. Верх і низ втрачені, обрамлення пошкоджене. Видно повернута на три чверті вправо сидяча жіноча фігура. Її голова й ступні ніг обламані, вона в високопідперезаному хітоні та плащі, який, мабуть, був накинутий на голову. Складки хітона значно крупніші, сумарніші й схематичніші, ніж на фрагменті (рис. 12), але рисунок їх на грудях і нижче пояса схожий так само, як і складки плаща нижче колін, що передані двома врізаними лініями. В правій руці, що лежить на колінах, жінка тримає якийсь предмет. Ззаду неї, біля лівого краю, фігурка служниці в підперезаному рукавному хітоні. В руках вона три-

[48] IOSPE, I, 459.

[49] К. К. Косцюшко-Валюжанич. Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1905 г., стор. 97. Косцюшко-Валюжинич помилково називав матеріал надгробка дуже твердим, схожим на мармур сірим вапняком. ХДМ., спр. № 14, арк. 33; стп. № 58, папка XI, фото № 21.

[50] К—W, № 180; Архів ХДМ, № 58, папка IV, фото № 30; папка X, фото № 20. В описі до цієї справи зазначений лише рік знахідки — 1901. Інших свідчень щодо його походження в архіві Херсонеського музею нема.

має посудину[51]. Служниця зображена фронтально, широкі складки її хітона передані схематичними прямими лініями. Досить добре збереглося обличчя, мабуть, портретне: широкий овал, крупні, різко висічені риси. Цікаво зачісане волосся. Воно, мабуть, коротке і спадає на лоб прямими пасмами у вигляді чубка. Ця зачіска до певної міри нагадує стелу з портретним зображенням жінки в гостроверхому головному уборі, знайдену Косцюшком-Валюжаничем у 1904 р.[52], а також місцеву надгробну стелу з пісковику, з рельєфним погруддям жінки, що була знай-

Рис. 12. Фрагмент надгробка зі сценою трапези (ХДМ, інв. № 4500).

Рис. 13. Фрагмент надгробка стели зі сценою трапези (ХДМ, інв. № 4802).

дена в насипу Херсонеського некрополя 1894 р.[53] В цілому фрагмент знайдений у 1901 р. (рис. 13), схематичний і примітивний за виконанням, ніж рельєф, знайдений у 1905 р. (рис. 12), але тотожність прийомів трактування складок жіночого одягу, а також однаковий матеріал примушує вважати обидва фрагменти виробами однієї й тієї майстерні.

З того ж каменю зроблена й стела, фрагмент якої зберігається в Херсонеському музеї (рис. 14). На жаль, нема даних щодо його походження. Зберігся незначний і дуже пошкоджений уламок лівого краю надгробка з відбитим обрамленням (розмір $0{,}18\times0{,}17\times0{,}55$ *м*), на якому зображена повернута на три чверті оберта вправо стояча фігурка дівчини (очевидно служниця) з якоюсь посудиною в руках. Верхня частина голови та низ тулуба не збереглися. Звичайно, по такому незначному фрагменту не можна повністю реконструювати композицію рельєфа, проте поза дівчини майже точно повторює позу служниці на двох вище описаних стелах. Схожий і одяг — підперезаний хітон з рукавами. Говорити про характер трактування зборок майже неможливо через сильне пошкодження поверхні. Однак незважаючи на погану збереженість видно, що цей рельєф був пластичнішим, під одягом відчувається тіло. Обличчя і волосся, довгі пасма якого спадають до плечей, відрізняються більшою плавністю.

З того ж мергелистого вапняку зроблений фрагмент надгробка, знайдений у 1900 р. біля південно-східних стін Херсонеса[54] (рис. 15).

[51] Кізерицький і Ватцінгер помилково вважають, що в неї в руках кошик.

[52] К. К. Косцюшко-Валюжанич. Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1904 г.— ИАК, вып. 20, СПб., 1906, стор. 93—94, рис. 42.

[53] К—W, № 766, 3; ОАК за 1894. СПб., 1896, стор. 76.

[54] К—W, № 176; К. К. Косцюшко-Валюжанич. Извлечение из отчета о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1900 г.— ИАК, вып. 2. СПб., 1902, стор. 31; ХДМ, спр. № 58, папка IV, фото № 30, папка XI, фото 21, спр. № 9, арк. 27.

Зберігся незначний уламок верхньої частини стели—ліва половина фронтона, край якого пошкоджений, а кути збиті (розмір 0,27×0,23×0,08 *м*). Безпосередньо під фронтоном голова жінки, що повернута на три чверті вправо. На голову накинуто краї плаща. Мабуть, надгробок був не зовсім закінчений. Про це свідчать сліди гострого інструмента, що ясно помітні на поверхні фронтона—по всьому полю тимпана і нижньому карнизі. В тимпані круглий диск, на поверхні якого теж сліди обробки гострим інструментом. Очевидно, це незакінчений щит, патера, або розетка. Кізерицький та Ватцінгер відносять цей рельєф до групи надгробних рельєфів з зображенням сидячої жінки. Але подібні зображення з служ-

Рис. 14. Фрагмент надгробка, що зображує служницю (ХДМ, інв. № 8099).

Рис. 15. Фрагмент надгробка (ХДМ, інв. № 15402).

ницею не характерні для херсонеських надгробних стел. З другого боку, композиція рельєфу надгробка (рис. 13) реконструюється на основі дуже близької аналогії до фрагмента (рис. 12), сюжет якого не викликає сумніву. Можливо, що й фрагмент (рис. 15) належить до надгробка зі сценою «трапези», оскільки поворот голови жінки на три чверті оберта вправо і її місце в полі рельєфу — недалеко від лівого краю — відповідає положенню і позі сидячої жінки на надгробних стелах (рис. 12, 13). Стилістично фрагмент (рис. 15) стоїть найближче до фрагмента стели (рис. 14). Не виключено, що це уламки одного рельєфу. Голова жінки, можливо портрет, дана в живому повороті, обличчя зображене в легкому ракурсі і трохи асиметричне. Куточки вуст злегка підняті, що створює враження посмішки, внутрішній куточок лівого ока сильно заглиблений. Плащ, накинутий на голову, спускається, утворюючи зборки, яких немає на рельєфі надгробної стели зі сценою «трапези» (рис. 12). Таким чином, всі деталі свідчать про таку ж пластичну манеру, в якій виконана й фігурка служниці на фрагменті (рис. 14). Ці два фрагменти значно відрізняються в стилістичному відношенні від надгробних стел (рис. 12, 13). Мабуть, всі чотири фрагменти виконані різними майстрами. Можна навіть припустити, що рельєфи (рис. 12, 13). вийшли з однієї майстерні. Зображений фрагмент (рис. 14) відрізняється за стилем. Можливо, він зроблений місцевою херсонеською майстернею, але виготовлений трохи раніше. Мабуть, він відноситься до давнішого періоду існування тієї ж майстерні, де виконані фрагменти стел (рис. 12; 13), ще в I ст. н. е. Пластичний характер їх виконання нагадує кращі з мармурових херсонеських надгробних стел, як, наприклад, фрагмент надгробка (рис. 6).

Умовні прийоми, що межують з орнаментальністю в трактовці деталей на рельєфах (рис. 12, 13), вказують на значно пізнішу дату, у всякому разі не старшу за II ст. н. е. Очевидно, й ці два фрагменти

не зовсім одночасові, оскільки незважаючи на близькість окремих художніх прийомів, вони значно відрізняються за стилем: фрагмент (рис. 13) відрізняється більшим схематизмом і площинністю. Мабуть, його слід вважати найпізнішим з чотирьох фрагментів, можливо, близьким за часом до рельєфу Сотеріха (рис. 3).

Якщо припустити, що рельєф надгробка (рис. 13) відноситься до початку III ст. н. е., то фрагмент, представлений на рис. 12, можна приблизно датувати другою половиною або кінцем II ст. н. е. Значного розриву в часі між цими двома пам'ятками припустити не можна — проти нього виступає надто очевидний спадкоємний зв'язок між ними в стилі виконання окремих деталей. Ця спадкоємність дозволяє з великою мірою впевненості вважати їх виробами однієї майстерні.

Очевидно, в Херсонесі були також майстерні, що виготовляли надгробні рельєфи для більш заможних херсоситів з привозного мармуру.

Фрагментарність більшості херсонеських надгробних стел і порівняна їх нечисленність не дають змоги точніше визначити окремі майстерні, що їх виготовляли, як це було, наприклад, недавно зроблене для надгробків Аквінкума, де належність надгробних рельєфів до однієї і тієї ж майстерні, що обслуговувала, як правило, певні групи населення, визначається на основі тотожності матеріалу, масштабів і стилю оформлення [55]. Для встановлення всіх цих ознак потрібна набагато більша кількість добре збережених пам'яток, ніж ті, котрі знаходяться в нашому розпорядженні в Херсонесі.

А. П. ИВАНОВА

СЦЕНА «ЗАГРОБНОЙ ТРАПЕЗЫ» НА ХЕРСОНЕССКИХ НАДГРОБНЫХ РЕЛЬЕФАХ

Резюме

В статье опубликована группа херсонесских стел с изображением сцены «загробной трапезы». Тема «загробной трапезы», широко распространенная в античном мире, наиболее популярна и в херсонесском надгробном рельефе.

В трактовке этого сюжета существуют три основных направления:

1) толкование бытовое — как изображение семейного пиршества, без всякого отношения к заупокойному культу; 2) понимание «загробной трапезы» как изображения героизированного умершего, предающегося вечному пиршеству в загробном мире; 3) изображения героизированного умершего, принимающего дары адорантов.

Автор полагает, что иконографическая схема композиции «загробной трапезы» возникла из религиозных представлений, связанных с культом героизированного умершего. Впоследствии эта схема постепенно обрастала бытовыми деталями.

Херсонесские рельефы выполнены из известняка и мрамора. Среди сюжетов на стелах преобладают изображения возлежащего мужчины, сидящей женщины, иногда двух возлежащих, одной или двух маленьких фигурок слуг. Лица умерших, в большинстве случаев портретны.

Херсонесские надгробия неравноценны по выполнению — часть стел отличается живой пластической трактовкой. Они изготовлялись преимущественно в местных мастерских. Сравнительно редки надгробия импортного происхождения.

Многие из херсонесских стел аналогичны боспорским (последние несколько богаче и разнообразнее херсонесских), западнопонтийским, малоазиатским.

Рельефы представляют значительный интерес для изучения идеологии — искусства, религии греков Северного Причерноморья, в частности Херсонеса.

[55] S. Burger Alice, Marbriers Collégiales á Aquincum, «Budapest Régisegei» (A Budapesti Történeti Múseum Evkönyve), XIX. Budapest, 1959, стор. 25—26.